

Ж. АРТЫҚБАЕВ¹, Л. ДИНАШЕВА², Г. ОРЫНБАСАРОВА³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (Қазақстан, Астана)

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Қазақстан, Түркістан), e-mail: Lazat.Dinasheva@iuth.edu.kz

³Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
(Қазақстан, Шымкент)

КӘРІЗ ҚОНЫСЫНЫҢ ТАРИХИ МҰРАСЫН ТУРИСТІК МАРШРУТҚА ЕНГІЗУ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақалада Түркістан маңындағы Кәріз қонысының инженерлік және мәдени мұрасын туристік маршрутқа енгізудің шарттары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тарихи деректер негізінде экскурсия мазмұнын әзірлеп, нысанның туристік пайдалануға дайындығын бағалау және пилоттық маршрутты ұйымдастыру мен оның нәтижелерін өлшеу үлгісін ұсыну. Жұмыс тарихи материалдарды сын тұрғысынан салыстыруға, ресми статистиканы сипаттамалық талдауға және туристік дайындықты сапалық өлшемдер бойынша қарастыруға негізделді. Кәріз жүйесі, Бақжаһан бағы туралы мәліметтер және қоныстану тарихы үш тақырыптық экскурсия блокқа біріктірілді. Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша облыстағы орналастыру орындары қызмет көрсетілген келушілер саны 2022–2024 жылдары 253 454-тен 302 807 адамға өскен; бұл көрсеткіш Кәрізге сұранысты тікелей білдірмейді. Талдау нысанның мазмұндық әлеуеті мен оның келушілерді қабылдауға әзірлігі бөлек бағалануы керектігін көрсетті. Нәтижесінде 60–90 минуттық экскурсия модулі, оны қалалық бағытқа қосу шарттары және сұраныс, жергілікті қызметтер мен мұраның сақталуын бағалау көрсеткіштері ұсынылды. Пилоттық экскурсия өткізілмегендіктен, келушілер саны мен экономикалық әсері эмпирикалық нәтиже ретінде берілмейді. Зерттеудің қолданбалы үлесі – тарихи ресурсты туристік мазмұнмен, ұйымдастыру шешімдерімен және тексерілетін нәтижелермен байланыстыратын жобалық үлгі.

Кілт сөздер: Кәріз қонысы, Түркістан, инженерлік мұра, Бақжаһан бағы, мәдени ландшафт, туристік маршрут, мұраны түсіндіру, жергілікті қауым.

Кіріспе

Түркістанның тарихи-мәдени туризмін дамыту қаланың монументтік және діни

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз: Артықбаев Ж., Динашева Л., Орынбасарова Г. Кәріз қонысының тарихи мұрасын туристік маршрутқа енгізу әлеуеті // Bulletin of the International University of Tourism and Hospitality. – 2026. – No3(13). – Б. 172–183. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2026-3.12>

*Cite us correctly: Artykbaev Zh., Dinasheva L., Orynbasarova G. Kariz konysynyn tarikhi murasyn turistik marshrutka engizu aleueti [Integrating the historical heritage of the Karez settlement into a tourism route] // Bulletin of the International University of Tourism and Hospitality. – 2026. – No3(13). – P. 172–183. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2026-3.12>

мұрасымен қатар, оны сумен, азық-түлікпен және шаруашылық қызметтерімен қамтамасыз еткен қала маңындағы кеңістіктерді таныстыруды қажет етеді. Осы тұрғыдан Кәріз қонысы су пайдалану технологиясы, бақ шаруашылығы және жергілікті қауым тарихы тоғысқан мәдени ландшафт ретінде қарастырылады. Мұндағы тарихи мәліметтердің туристік маңызы олардың көптігімен емес, келушіге түсінікті мазмұнға айналдырылып, қауіпсіз және ұйымдастырылған сапар аясында ұсынылуымен анықталады.

Кәріз туралы археологиялық және өлкетанулық материалдар су жүйесі мен қоныстану тарихын сипаттайды [1–4]. Алайда тарихи ресурс жөніндегі мәлімет нысанның туристік пайдалануға дайын екенін өздігінен дәлелдемейді. Бұл үшін көрсетуге болатын элементтер, ақпараттың сенімділігі, қолжетімділік, қабылдау инфрақұрылымы және нақты аудиториямен жұмыс істеу тетігі анықталуы тиіс. Мақалада қарастырылатын ғылыми мәселе – тарихи тұрғыдан құнды, бірақ қазіргі қабылдау жағдайы толық түгенделмеген қонысты туристік өнімге айналдырудың негізделген жолын көрсету.

Зерттеуде мәдени ландшафт ұғымы су жүйесін, бақ кеңістігін және тұрғындардың шаруашылық тәжірибесін өзара байланысты қарастыру үшін қолданылады. Мұраны түсіндіру ұғымы тарихи деректі келушінің нысанның маңызын ұғынуына көмектесетін мазмұнға айналдыруды білдіреді. ICOMOS хартиясында түсіндірудің деректерге сүйенуі, тарихи ортаға сәйкес келуі және жергілікті қауымның қатысуы атап көрсетіледі [5]. Осы қағидалар Кәрізге арналған экскурсияны жобалаудың әдістемелік негізі ретінде алынды.

Зерттеудің мақсаты – Кәріз қонысының тарихи-мәдени мұрасын туристік маршрутқа енгізудің деректік және ұйымдастырушылық негізін әзірлеу. Оған жету үшін төрт міндет қойылды: тарихи материалдан экскурсияға жарамды мазмұнды іріктеу; өңірлік статистиканың Кәріз бағытын жоспарлаудағы мүмкіндігі мен шегін анықтап, туристік дайындық өлшемдерін қолдану; қалалық экскурсияға қосылатын маршрут модулін құрастыру; пилоттық сынақ пен жергілікті әсерді бағалау тәртібін ұсыну. Бұл міндеттер маршруттың іске асырылғанын немесе тиімділігі дәлелденгенін алдын ала ұйғармайды.

Зерттеудің жаңалығы Кәріздің тарихын толық баяндауда емес, осы тарихтың әрбір мазмұндық бөлігін көрсету тәсілімен, іске асыру шартымен және өлшенетін туристік нәтижемен байланыстыруында. Ұсынылатын үлгі шағын инженерлік мұра нысандарын қалалық мәдени туризмге бейімдеу мәселесін нақты қоныс материалында қарастыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тарихи деректерге негізделген қолданбалы жобалау сипатында орындалды. Деректік негізге Түркістан оазисінің кәріздері мен кейінгі ортағасырлық қалалары туралы еңбектер [1; 2], жергілікті өлкетану және шежірелік материалдар [3; 4], Ж. Артықбаев пен әріптестерінің 2010–2012 жылдардағы экспедициясына қатысты материалдар [6], XVIII ғасырдағы елшілік мәліметтері [7] және Қазақстандағы кәріздерді зерттеуге арналған мақала [8] енгізілді. Халықаралық салыстыру үшін ЮНЕСКО-ның парсы қанаттары туралы сипаттамасы пайдаланылды [9]. Бұл салыстыру Кәрізге халықаралық мұра мәртебесін телу үшін емес, су жүйесін тұтас мәдени ландшафт ретінде түсіндіру үшін қажет.

Тарихи мәліметтер үш санатқа бөлінді: материалдық қалдықтар туралы зерттеу сипаттамалары; жазба деректердегі оқиғалар; ауызша және шежірелік мәліметтер. Бір деректегі тұжырым басқа еңбекте қайталанса, ол тәуелсіз растау ретінде саналмайды. Нақты орынмен сәйкестендіруі жеткіліксіз мәліметтер шартты түсіндіру ретінде қарастырылды. Мәселен, Түркістан маңындағы бақта елшілік қабылданғаны сол бақтың міндетті түрде

Бақжаһан болғанын дәлелдемейді. Шежірелер этникалық құрамды статистикалық анықтауға емес, жергілікті тарихи жадты сипаттауға пайдаланылды.

Туристік дайындық алты өлшеммен талданды: мазмұнның деректік негізі, көрсетілетін элементтердің сақталуы мен қауіпсіздігі, көліктік және жаяу қолжетімділік, қабылдау инфрақұрылымы, маршрутты ұйымдастыру мүмкіндігі және сұраныс туралы ақпарат. Әр өлшем үшін қолда бар дәлел, анықталмаған мәселе және іске асыру алдындағы әрекет белгіленді. Сарапшылар сауалнамасы мен далалық өлшеу болмағандықтан, жиынтық балл, салмақ коэффициенті немесе «жоғары әлеует» рейтингі есептелмеді. Мұндай тәсіл мазмұндық құндылық пен операциялық дайындықты араластырмай бағалауға мүмкіндік береді.

Статистикалық талдауға Ұлттық статистика бюросының 221205 көрсеткіші бойынша Түркістан облысының 2022–2024 жылдардағы қаңтар–желтоқсан деректері алынды [10]. Бірдей аумақ, кезең және көрсеткіш пайдаланылып, жылдық абсолюттік өзгеріс пен өсу қарқыны есептелді. Өсу қарқыны $(N_t / N_{t-1} - 1) \times 100$ формуласымен анықталды. Өңірлік қатар Кәрізге келушілер санының орнына қолданылмайды; ол орналастыру секторындағы өзгерісті сипаттайтын контекстік көрсеткіш болып саналады.

Талдаудың соңғы кезеңінде тарихи мазмұн тақырыптық аялдамаларға бөлініп, экскурсия модулі, ұйымдастырушылардың міндеттері және пилоттық бақылау көрсеткіштері жасалды. Зерттеу барысында жаңа туристік сауалнама, инженерлік аудит, маршрутты хронометраждау немесе қаржылық смета жасалған жоқ. Сондықтан нәтижелер деректік талдау мен жобалық ұсынысты қамтиды; сұраныс, табыстылық және нысанның рұқсат етілетін жүктемесі кейінгі далалық тексеруді қажет етеді.

Нәтижелер және талқылау

1. Кәріздің тарихи ресурстарын экскурсия мазмұнына іріктеу

Кәріз жүйесінің негізгі белгісі – жерасты суын табиғи еңіс арқылы жерасты арнасымен жеткізуі. Жүйе бойындағы тік құдықтар арнаға қызмет көрсету мен тазалау үшін пайдаланылған. Түркістан оазисіне қатысты зерттеулер су инфрақұрылымын қоныс пен егіншілік кеңістігімен бірге қарастыруға негіз береді [1; 2; 8]. Туристік түсіндіруде осы байланыс бірінші орынға шығады: келуші жеке құдықты ғана көрмей, судың жиналу, тасымалдану және пайдаланылу тізбегін түсінуі керек.

Ж. Артықбаев және әріптестерінің экспедициялық материалдарында Кәріз маңындағы жеті құдық орны туралы мәлімет келтіріледі [6]. Бұл дерек көрсету нысандарын іздестіруге бастапқы негіз бола алады, бірақ олардың қазіргі жай-күйін немесе жетеуінің де экскурсияға жарамдылығын білдірмейді. Сондықтан гидротехникалық тақырып үшін бірінші міндет – экспедициялық сипаттамаларды қазіргі жер жағдайымен салыстырып, қауіпсіз бақылау орнын анықтау. Арнаға түсу ұсынылмайды; жұмыс қағидасын түсіндіретін қима сызбасы жер үстіндегі көрсетілімді толықтыра алады.

Кәріздердің халықаралық тәжірибесі мұндай мазмұнның тек жергілікті өлкетанумен шектелмейтінін көрсетеді. ЮНЕСКО сипаттайтын парсы қанаттарында жерасты арнасы, оған қызмет көрсететін құдықтар және су бөлу тәжірибесі өзара байланысқан мұра ретінде қарастырылады [9]. Кәрізге қатысты авторлық ұсыныс – осы тәсілді қуаң ортадағы су жүйесінің қоныс пен бақ шаруашылығына ықпалын түсіндіруге бейімдеу. Шетелдік нысанның өлшемдері, жасы немесе туристік табысы Кәрізге тікелей көшірілмейді.

Екінші мазмұндық бағыт Бақжаһан бағы және қала маңындағы билік кеңістігі туралы материалдардан құралады. Экспедициялық және өлкетанулық деректерде бақ пен су жүйесінің байланысы сипатталады [3; 6]. 1796 жылғы елшілікке қатысты жарияланған мәліметте Тұғым

сұлтанның Түркістан маңындағы бақта қабылдау өткізгені айтылады [7]. Бұл хабар бақтардың шаруашылықпен қатар қоғамдық-саяси қызметі болғанын түсіндіруге мүмкіндік береді. Алайда аталған қабылдау орнын Бақжаһанмен толық сәйкестендіру үшін қосымша топографиялық және деректанулық тексеру қажет.

Осы шектеуді ескергенде, экскурсияда «осы жерде нақты хан сарайы тұрған» деген кесімді тұжырымның орнына қала мен қала маңындағы бақтың байланысы түсіндіріледі. Бақжаһанның орны мен шекарасы анықталмайынша, тарихи картадағы расталған мәліметтер және шартты функционалдық сызба пайдаланылады. Көрнекілікте деректен белгілі элементтер мен жобалық жорамалдар ажыратылып беріледі. Туристік құндылық мұнда дәлелденбеген сәулеттік реконструкцияға емес, су, шаруашылық және саяси қабылдау кеңістіктерінің байланысын ұғындыруға негізделеді.

Үшінші бағыт қоныстану тарихы мен жергілікті қауымның естеліктерін қамтиды. Т. Анарбаева мен М. Иззатуллаев еңбектерінде маусымдық шаруашылық, отбасылардың қоныс аударуы және әулеттік байланыстар жөніндегі мәліметтер берілген [3; 4]. Оларды туристік мәтінде қолданғанда жеке әулеттің шежіресін барлық тұрғындардың шығу тегіне ортақ дәлел ретінде ұсынуға болмайды. Сондықтан ұзақ генеалогиялық тізбектердің орнына су жүйесін күту, бау-бақша өсіру және қоныстың күнделікті тіршілігі туралы тақырыптар іріктелді.

Ауызша материалдар тұрғындардың келісімімен жазылып, ақпарат беруші тұлға, жазып алынған уақыты және дерек түрі көрсетілуі тиіс. Бұл бағыт жергілікті гидтің әңгімесін, қысқа аудиожазбаны немесе отбасылық фотосуретті пайдалануға мүмкіндік береді. Мұндай қатысу қауымды сырттан баяндалатын тарихтың объектісі ретінде қалдырмай, мазмұнды әзірлеуге қатысушы етеді. Тарихи бөлімнің нәтижесі – «су қалай жеткізілді», «су бақ пен қала тіршілігін қалай қамтамасыз етті» және «осы кеңістіктегі тәжірибе қалай есте сақталды» деген өзара байланысты үш экскурсиялық сұрақ.

2. Өңірлік статистиканы Кәріз бағытын жоспарлаумен байланыстыру

Кәрізге арналған туристік өнімнің бастапқы өткізу арналары ретінде Түркістандағы қонақүйлер, гидтер және қалалық экскурсияларды ұйымдастырушылар қарастырылады. Осы себепті орналастыру орындары қызмет көрсеткен келушілер саны өңірдегі тіркелген нарық ортасының өзгерісін сипаттау үшін пайдаланылды. 1-кестеде Ұлттық статистика бюросының бірдей көрсеткіш бойынша алынған жылдық мәліметтері және сол деректерден есептелген өзгерістер берілген [10].

1- кесте – Түркістан облысындағы орналастыру орындары қызмет көрсеткен келушілер саны және оның өзгерісі

Жыл	Келушілер саны, адам	Алдыңғы жылға өзгеріс, адам	Өсу қарқыны, %
2022	253 454	—	—
2023	272 937	+19 483	+7,7
2024	302 807	+29 870	+10,9

Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы, 221205 көрсеткіші, «Көрсеткіш» парағы, Түркістан облысы, қаңтар–желтоқсан; жеке кәсіпкерлерді есепке ала отырып [10]. Абсолюттік өзгеріс пен өсу қарқынын авторлар есептеді. Өсу қарқыны ондық үлеске дейін дөңгелектелді.

2022–2024 жылдары көрсеткіш 49 353 адамға, яғни 19,5%-ға артқан. 2024 жылғы жылдық өсім 2023 жылғыдан 10 387 адамға көп. Бұл динамика орналастыру секторында

қызмет көрсетілген келушілер санының ұлғайғанын білдіреді. Кәріз үшін оның қолданбалы мәні – дайын туристік қызмет көрсету желісі арқылы қосымша экскурсияны ұсыну мүмкіндігін тексеруге негіз бар екенінде. Алайда облыстық жиынтықта Түркістан қаласынан басқа аумақтар да қамтылғандықтан, барлық 302 807 адамды Кәрізге қолжетімді аудитория деп есептеу дұрыс емес.

Кестедегі көрсеткіш біркүндік экскурсияшыларды, мәдени туризмге қызығушылықты және Кәрізге баруға дайын туристер санын көрсетпейді. Сонымен қатар бір адамның бірнеше орналастыру орнында тіркелуі мүмкін. Сондықтан өңірлік көрсеткіш негізінде Кәрізге жылдық сұранысты немесе өткізу қабілетін тікелей есептеу дұрыс емес.

Кәрізге нақты сұраныс пилоттық зерттеу арқылы бағаланады. Қатысушы туроператорлар мен орналастыру орындары арқылы туристерге бағасы, ұзақтығы және бағдарламасы бірдей экскурсия ұсынылады. Ұсынысты алғандар, бронь жасағандар және экскурсияға нақты қатысқандар бөлек тіркеледі.

Осыған байланысты 1-кестедегі өңірлік туристік көрсеткіштер жалпы нарық динамикасын сипаттайды, ал Кәріз маршруты бойынша сұраныс пилот нәтижелерімен анықталады. Пилот барысында баға, жол уақыты, сапар кестесі және нысанның қауіпсіз қабылдау мүмкіндігі ескеріледі. Алынған нәтижелер маршрутты одан әрі дамыту немесе оның ауқымын өзгерту жөніндегі шешімдерге негіз болады.

3. Туристік пайдалануға дайындықты сапалық бағалау

Тарихи мазмұн мен өңірлік нарық туралы мәліметтерді біріктіру Кәріздің туристік әлеуетін екі деңгейде сипаттауға мүмкіндік береді. Бірінші деңгей – экскурсия тақырыбын құрайтын мазмұндық ресурс; екінші деңгей – сол мазмұнды нысанда ұсынуға қажетті қабылдау жағдайы. Қолда бар материалдар бірінші деңгейді сипаттайды, ал екіншісі жөніндегі ақпарат жеткіліксіз. 2-кесте осы айырмашылықты әр өлшем бойынша нақтылайды.

2-кесте – Кәріздің туристік дайындық өлшемдері және қажетті әрекеттер

Өлшем	Талдаудағы жағдай	Іске асыруға дейінгі әрекет
Мазмұнның негізділігі	Су жүйесі, бақ және қоныстану туралы материал бар; кейбір сәйкестендірулер шартты.	Дерек карточкаларын әзірлеу; нақты факт пен жорамалды бөлу.
Сақталу және қауіпсіздік	Бұрынғы экспедициялық сипаттама бар; қазіргі инженерлік жағдай өлшенбеген.	Құдықтарды түгендеу; маман қорытындысымен қауіпсіз бақылау алаңын белгілеу.
Қолжетімділік	Көлік жолы, жаяу бөлік және нақты сапар уақыты тексерілмеген.	Маршрутты жергілікті жерде өлшеу; қозғалысы шектеулі келушілерге қолжетімділікті тексеру.
Қызмет көрсету жағдайы	Нысан деңгейіндегі инфрақұрылымның толық тізімі жоқ.	Қоршау, белгі, көлеңке, санитариялық жағдай және шұғыл байланыс мүмкіндігін түгендеу.
Ұйымдастыру	Қалалық экскурсияға қосымша модуль ұсынылады; оператор келісімі жоқ.	Нысанға жауапты тараппен және оператормен кесте, міндет пен шығындарды келісу.
Сұраныс	Облыстық статистика бар; Кәрізге нақты қатысу дерегі жоқ.	Ұсыныс, бронь, қатысу және бас тарту себептерін пилотта тіркеу.

Дерек көзі: тарихи материалдар [1–4; 6–8] мен зерттеудің әдістемелік өлшемдері негізіндегі авторлық талдау. Кесте далалық аудит актісі немесе сараптамалық балдық рейтинг болып табылмайды.

Кәрізді туристік пайдалануға толық дайын нысан деп бағалауға әзірге негіз жеткіліксіз. Алайда тарихи материалдар экскурсиялық мазмұн әзірлеуге мүмкіндік береді. Сондықтан алдымен нысанның жағдайы мен қауіпсіздігі тексеріліп, экскурсия мазмұны дайындалады, кейін шектеулі пилот өткізіледі. Қауіпсіз бақылау алаңы болмаған жағдайда таныстыру қалалық ақпараттық немесе музей кеңістігінде ұйымдастырылуы мүмкін.

Бастапқы кезеңде ірі құрылыссыз, жер үсті көрсетілімі мен қысқа көрнекі материалдарға негізделген формат ұсынылады. Бұл археологиялық нысанға араласуды азайтып, пилот нәтижесіне дейін шығындарды шектеуге мүмкіндік береді. Нақты шығындар техникалық тапсырма әзірленгеннен кейін салыстырылады.

4. Қалалық экскурсияға қосылатын маршрут модулі

Ұсынылатын өнімнің жұмыс атауы – «Түркістанның су және бақ мәдениеті». Ол Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен Ескі Түркістанды таныстыратын қалалық экскурсиядан кейін қосымша таңдау ретінде енгізілетін модуль ретінде жобаланды. Мұндай байланыс келушіге қаланың көрнекті ескерткіштерінен оның күнделікті тіршілігін қамтамасыз еткен шаруашылық кеңістігіне өтуге мүмкіндік береді. Бұл – нақты туроператордың бекітілген маршруты емес, оның кестесіне бейімделуге тиіс авторлық ұсыныс.

Модульдің нысандағы жобалық ұзақтығы 60–90 минут: кіріспе және қауіпсіздік нұсқаулығы – 5–10 минут; үш тақырыптық аялдама – тиісінше 20–25, 15–20 және 15–20 минут; қорытынды мен кері байланыс – 5–15 минут. Қала орталығынан бару және кері қайту, сондай-ақ алаңдар арасындағы қозғалыс уақыты бұл есепке кірмейді. Жалпы сапар ұзақтығы жергілікті хронометраждан кейін белгіленеді. Сондықтан мұндағы «аялдама» әзірге координатасы бекітілген географиялық нүктені емес, маршрут мазмұнының бірлігін білдіреді.

3-кесте – Үш тақырыптық аялдаманың мазмұны мен күтілетін танымдық нәтижесі

Аялдама	Тарихи мазмұн және көрсету тәсілі	Тексерілетін танымдық нәтиже
1 Су жүйесінің жұмысы	Рұқсат етілген бақылау орнында құдық пен арнаның қызметі түсіндіріледі; қима сызбасы пайдаланылады.	Келуші судың табиғи еңіспен қозғалуын және құдықтың қызметін түсіндіре алады.
2 Су мен бақ кеңістігі	Бақжаһан туралы мәлімет карта, дерек үзіндісі және шартты сызба арқылы беріледі; бақтың орны расталмаса, ақпараттық алаң қолданылады.	Келуші су жүйесі мен бақ шаруашылығының байланысын, нақты дерек пен жорамалдың айырмасын атайды.
3 Қоныс және тарихи жад	Жергілікті гидтің әңгімесі, келісіммен алынған естелік немесе фотоматериал ұсынылады.	Келуші қауымның су жүйесін күту мен тарихи жадты жеткізудегі рөлін сипаттайды.

Дерек көзі: тарихи материалдарға негізделген авторлық маршрут жобасы. Күтілетін нәтижелер пилотта тексерілуге тиіс; олар қол жеткізілген нәтижелер ретінде берілмейді.

Үш аялдама бір тақырыптық желіге біріктіріледі: су инфрақұрылымының қоныс өміріндегі рөлі және оның тарихи мұрасы. Бірінші аялдамада Кәріздің жұмыс істеу технологиясы, екіншісінде оның шаруашылық және әлеуметтік қызметі, үшіншісінде мұраның қазіргі тұрғындармен байланысы көрсетіледі.

Пилоттық кезеңде екі аудитория қарастырылады: мәдени-танымдық туристер және білім

беру топтары. Туристер үшін маршруттың бағасы мен ұзақтығы, ал білім беру топтары үшін мазмұнның жас ерекшелігіне сәйкестігі мен оқу нәтижесі бағаланады. Екі топтың нәтижелері бөлек талданады.

Кәрізді қалалық маршрутқа қосу кезінде жол жүру уақыты, санитариялық аялдама, кері тасымал, жалпы ұзақтық және қосымша құн алдын ала есептеледі. Ауа райы немесе қауіпсіздік жағдайына байланысты нысанға бару мүмкін болмаған жағдайда балама бағдарлама ұсынылады. Сауранмен біріктірілген маршрут көлік шығыны мен уақытты қосымша бағалауды қажет ететіндіктен, бастапқы пилотқа енгізілмейді.

5. Пилотты ұйымдастыру және нәтижелерді бағалау

Пилоттың мақсаты – экскурсияны ұйымдастыру мүмкіндігін, келушілердің сұранысын және мазмұнды қабылдауын тексеру. Пилотты бастау үшін нысанды пайдалануға рұқсат, қауіпсіздік қорытындысы, бекітілген экскурсия мәтіні, тасымал тәртібі және есеп жүргізуге жауапты тұлға қажет. Топ көлемі нысанның қауіпсіз қабылдау мүмкіндігіне сәйкес белгіленеді.

Қабылдау көлемі $C = d \times g \times m$ формуласы бойынша есептеледі, мұнда d – экскурсия күндерінің саны, g – күніне өткізілетін топ саны, m – бір топтағы адам саны. Мысалы, $20 \text{ күн} \times 2 \text{ топ} \times 10 \text{ адам} = 400 \text{ орын}$. Бұл тек есептік мысал; нақты өткізу қабілеті немесе болжамды сұраныс емес. Нақты көрсеткіш қауіпсіз топ көлемі мен бекітілген кесте негізінде анықталады.

Пилот барысында ұсыныс алған бірегей адамдар (Е), бронь жасағандар (В) және нақты қатысқандар (V) тіркеледі. Нақты қатысу үлесі $V/E \times 100\%$, броньның орындалуы $V/B \times 100\%$ формулаларымен есептеледі. Нәтижелер тек пилотқа қатысқан аудитория мен өткізу арналарына қатысты бағаланады. Өз бетінше келген, қайталама және тегін қатысқан келушілер бөлек есепке алынады.

4-кесте – Пилоттық маршрутты бағалау көрсеткіштері

Бағалау бағыты	Өлшем және дерек жинау тәсілі	Нәтиженің қолданылуы
Нақты сұраныс	Е, В, V; ұсыныс пен қатысу журналы; бас тартудың негізгі себебі.	Баға, уақыт және өткізу арнасының сәйкестігін бағалау.
Танымдық нәтиже	Экскурсияға дейін және кейін үш бірдей мазмұндық сұрақ; дұрыс жауап саны 0–3.	Су жүйесі, бақ және тарихи жад туралы түсіндіруді жетілдіру.
Қызмет сапасы	1–5 шкаласымен қанағаттану; жауап саны мен жауап беру үлесі; ашық пікір.	Мәтін, ұзақтық және ұйымдастыру кемшіліктерін анықтау.
Жергілікті экономикалық қатысу	Жергілікті гид пен қызмет көрсетушіге құжатталған төлем; қызмет түрі.	Түсімнің жергілікті қатысушыларға жетуін бағалау.
Операциялық шығын	Тасымал, гид, күтіп ұстау және ұйымдастыру шығындары; нақты түсім.	Маршруттың ағымдағы шығынды өтеу мүмкіндігін есептеу.
Мұра және тұрғындар	Сапар алдындағы және кейінгі жай-күй журналы; оқиғалар, қауіпті жағдайлар және шағымдар.	Жүктемені азайту, бағытты өзгерту немесе пилотты тоқтату.

Дерек көзі: авторлық бағалау жоспары. Көрсеткіштер өлшенген нәтижелер емес;

жынау тәртібі пилот хаттамасында алдын ала бекітіледі.

Қысқа білім тексеруінде бірінші сұрақ кәріздегі су қозғалысының қағидасына, екіншісі бақтың су жүйесіне тәуелділігіне, үшіншісі тарихи дерек пен ауызша естеліктің айырмасына арналады. Бір қатысушының бастапқы және соңғы жауабы жасырын кодпен сәйкестендіріледі. Дұрыс жауап санының өзгерісі мазмұнның түсініктілігін бағалауға көмектеседі. Бақылау тобы болмаған жағдайда бұл өзгерісті экскурсияның дәлелденген себептік әсері деп жариялауға болмайды; ол бағдарламаны жақсартуға арналған сипаттамалық нәтиже ретінде қарастырылады.

Қаржылық бағалауда маршруттың жалпы түсімі, оның операциялық шығыны және жергілікті қатысушыларға төлемі бөлек көрсетіледі. Бір кезеңдегі тікелей операциялық нәтиже $R - C_0$ түрінде есептеледі: R – сол кезеңнің құжатталған түсімі, C_0 – сол кезеңнің операциялық шығыны. Алғашқы жабдықтау, консервация немесе зерттеу шығыны бұған қосылмаса, оң айырма инвестицияның толық өтелгенін білдірмейді. Жергілікті қызмет көрсетушілерге төлем маршрут шығынының құрамына кіретіндіктен, оны жалпы түсімге қайта қосып есептеуге болмайды.

Пилотты бағалау кезінде табыспен қатар қауіпсіздік, мұраның сақталуы және тұрғындардың пікірі міндетті түрде қаралады. Құдық жиегінің бұзылуы, рұқсат етілмеген кіру немесе тұрғындардың жүріп-тұруына кедергі келуі анықталса, келуші саны өскеніне қарамастан маршрут түзетіледі немесе тоқтатылады. Қауіпсіздік пен сақталу талаптары орындалған жағдайда ғана сұраныс, түсім және шығынды салыстыру арқылы келесі кезең туралы шешім қабылданады. Сынақ барысында оқиға тіркелмеуі қауіптің мүлдем жоқтығын дәлелдемейді.

6 Туризмге ықпал ету тетіктері және іске асыру ұсыныстары

Кәріздің өңірлік туризмге ықтимал үлесі ең алдымен ұсынылатын мазмұнды кеңейтуден көрінеді. Су мен бақ тарихына арналған модуль монументтік ескерткіштерді таныстыруды қаланың шаруашылық тіршілігін түсіндірумен толықтырады. Оның нақты үлесін жаңа модульді таңдағандар саны, бағдарламадан алған білімі және оператордың модульді қайталап ұсынуы арқылы бағалауға болады. Бұл көрсеткіштер өлшенбейінше, Кәріз облысқа қосымша турист тартты деген қорытынды жасауға негіз жоқ.

Екінші ықпал тетігі – жергілікті қызметтерге тапсырыс қалыптастыру. Экскурсия мәтінін әзірлеуге қатысқан тұрғындар, оқытылған жергілікті гидтер және келісілген қосымша қызмет көрсетушілер ақылы жұмысқа тартылуы мүмкін. Дегенмен нақты шарттар мен төлемдерсіз жаңа жұмыс орындарының санын есептеу дұрыс емес. Бастапқы кезеңде тұрақты жұмыспен қамту туралы болжамның орнына орындалған ақылы қызмет саны, төлем көлемі және қызметтің қайталануы тіркелуі тиіс.

Үшінші ықпал мұраны құжаттау мен қоғамдық түсінікті жақсартуға қатысты. Маршрутка дайындық барысында құдықтар мен тарихи мәліметтер туралы жүйеленген карточкалар, дерекке сүйенген түсіндіру мәтіні және бақылау журналы жасалады. Бұлар туризмнен түсетін табысқа тәуелсіз ғылыми және басқарушылық құндылыққа ие болуы мүмкін. Сонымен бірге туристік қызмет мұраның сақталуын автоматты түрде қамтамасыз етпейді: қаржы бөлу және жауапты ұйымның міндеті нақты келісіммен бекітілуі қажет.

Іске асыруды үш кезеңге бөлу ұсынылады. Бірінші кезеңде нысанға жауапты тарап зерттеушілермен бірге құдықтар мен көрсетілім алаңын түгендеп, меншік, пайдалану және қорғау жағдайын анықтайды; инженер маман қауіпсіздік қорытындысын береді. Екінші кезеңде зерттеушілер мен жергілікті өкілдер экскурсия мәтінін тексеріп, оператор тасымал,

баға және қабылдау кестесін әзірлейді; содан кейін шектеулі пилот өткізіледі. Үшінші кезеңде 4-кестедегі деректер бойынша бірлескен бағалау жасалып, маршрутты жалғастыру, түзету немесе тоқтату туралы шешім қабылданады. Ұсынылған рөлдер тараптардың іс жүзіндегі келісімі мен міндеттемесін білдірмейді.

Осы нәтижелер тарихи мұраны туристік ресурс ретінде таныту мен оны нарықта орныққан өнімге айналдырудың арасы бірнеше тексерілетін қадамнан тұратынын көрсетеді. Кәріз мысалында мазмұнды әзірлеуге жеткілікті тақырыптар бар, бірақ географиялық сәйкестендіру, инженерлік дайындық және нақты сұраныс туралы белгісіздіктер сақталады. Сондықтан зерттеудің қолданбалы нәтижесі – туризмнің өскенін дәлелдеу емес, сол ықпалды тексеруге болатын маршрут пен бағалау тәртібін ұсыну. Оның басқа қоныстарға қолданылуы әр нысанның деректік базасы мен қабылдау жағдайына қарай қайта қарастырылуы тиіс.

Қорытынды

Зерттеу мақсатына сәйкес Кәріздің тарихи материалдары туристік пайдаланудың бірізді жобасына біріктірілді. Бірінші міндет бойынша инженерлік жүйе, бақ кеңістігі және қауымның тарихи жады экскурсияның үш мазмұндық блогы ретінде іріктелді. Қоныстың ұзақ тарихын қайталаудың орнына әр блокқа көрсету тәсілі мен танымдық нәтиже белгіленді; дәлелденбеген орынның сәйкестігі мен генеалогиялық жорамалдар кесімді тұжырым ретінде қолданылмады.

Екінші міндет бойынша өңірлік статистиканың рөлі нақтыланды: 2022–2024 жылдары орналастыру орындары қызмет көрсеткен келушілер санының 19,5%-ға өсуі нарықтық ортаның өзгерісін сипаттайды, бірақ Кәрізге сұранысты дәлелдемейді. Дайындықты алты өлшеммен талдау тарихи мазмұнның болуы мен нысанның келушілерді қабылдауға әзірлігі екі бөлек мәселе екенін көрсетті. Осыдан туындайтын ұсыныс – сұраныс пен техникалық жағдайды тексермей ірі туристік жобаға көшуге асықпау.

Үшінші және төртінші міндеттер бойынша қалалық экскурсияға қосылатын 60–90 минуттық модуль, оны ұйымдастыру шарттары және пилотты бағалау көрсеткіштері әзірленді. Кәріздің туризмге ықтимал үлесі жаңа тақырыптық экскурсия ұсыну, жергілікті қызметтерге тапсырыс қалыптастыру және мұра туралы білімді кеңейту арқылы көрінуі мүмкін. Оның көлемін тек нақты қатысу, жергілікті төлем, операциялық нәтиже және сақталу мониторингі негізінде анықтауға болады; жылдық турист санының немесе экономикалық өсімнің дәлелденген болжамы бұл зерттеуде берілмейді.

Практикалық тұрғыдан алдымен нысанды түгендеу мен қауіпсіз көрсету орнын анықтау, кейін зерттеуші, оператор және жергілікті қауым қатысатын шағын пилот өткізу ұсынылады. Маршрутты кеңейту қауіпсіздік пен мұраны сақтау шарттары орындалып, сұраныс пен шығын туралы нақты деректер жиналғанда ғана қарастырылуы тиіс. Далалық аудит, туристік сауалнама және пилоттық нәтижелерінің болмауы жұмыстың негізгі шектеуі болып қалады. Ұсынылған үлгі осы деректерді келесі зерттеу кезеңінде қандай тәртіппен жинап, қандай шешімге пайдалану керектігін нақтылайды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII–XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смагулов Е. А. Кяризы Туркестанского оазиса // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. – 2003. – № 1. – С. 172–189.
2. Туякбаев М. К. Позднесредневековые города Туркестанского оазиса // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. – 2002. – № 1. – С. 181–186.
3. Анарбаева Т. Каризликлар: тарихий қиссалар. – Туркистон, 2008. – С. 10–15.
4. Иззатуллаев М. Акмырза: тарихий фактларга суянган бадий-оммабоп асар. – Туркистон, 2013. – С. 13–18.
5. ICOMOS. The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. – Québec : ICOMOS, 2008. – URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf
6. Артыкбаев Ж. және т.б. Археоэтнографические исследования кяризов Туркестанского региона (2010–2012 гг.) : экспедиционные материалы. – 2025. – С. 12–18.
7. Безносиков П. Материалы к истории Туркестана XVIII века // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений : в 5 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алма-Ата : Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – С. 240–257.
8. Sultanbekova A. K., Mitusov A. V., Azami A., Sagintayev J. M. Karizes and Current Prospects for Their Use in Kazakhstan // Central Asian Journal of Water Research. – 2021. – Vol. 7, No. 2. – P. 181–198. – DOI: 10.29258/CAJWR/2021-R1.v7-2/181-198.eng.
9. UNESCO World Heritage Centre. The Persian Qanat // World Heritage List. – No. 1506. – URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1506/>
10. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілердің саны : динамикалық қатар, көрсеткіш коды 221205, Түркістан облысы, 2022–2024 жылдар, қаңтар–желтоқсан. – URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/22338/file/kk/>

REFERENCES

1. Smagulov E. A. Kyarizy Turkestanskogo oazisa [Kyarizes of the Turkestan oasis] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. – 2003. – No 1. – P. 172–189.
2. Tuyakbaev M. K. Pozdnesrednevekove goroda Turkestanskogo oazisa [Late medieval cities of the Turkestan oasis] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. – 2002. – No 1. – P. 181–186.
3. Anarbaeva T. Karizliklar: tarikhiy kissalar [Kariz people: historical stories]. – Turkiston, 2008. – P. 10–15.
4. Izzatullaev M. Akmyrza: tarikhiy faktlarga suyangan badiiy-ommabop asar [Akmyrza: a popular literary work based on historical facts]. – Turkiston, 2013. – P. 13–18.
5. ICOMOS. The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. – Québec: ICOMOS, 2008. – URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf
6. Artykbaev Zh. et al. Arkheoetnograficheskie issledovaniya kyarizov Turkestanskogo regiona (2010–2012 gg.): ekspeditsionnye materialy [Archaeological and ethnographic studies of the kyarizes of the Turkestan region (2010–2012): expedition materials]. – 2025. – P. 12–18.

7. Beznosikov P. Materialy k istorii Turkestana XVIII veka [Materials on the history of Turkestan in the 18th century] // Valikhanov Ch. Ch. Sobranie sochinenii: v 5 t. [Collected works: in 5 vols.]. – 2nd ed., rev. and enl. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. – Vol. 4. – P. 240–257.

8. Sultanbekova A. K., Mitusov A. V., Azami A., Sagintayev J. M. Karizes and Current Prospects for Their Use in Kazakhstan // Central Asian Journal of Water Research. – 2021. – Vol. 7, No. 2. – P. 181–198. – DOI: 10.29258/CAJWR/2021-R1.v7-2/181-198.eng.

9. UNESCO World Heritage Centre. The Persian Qanat // World Heritage List. – No. 1506. – URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1506/>

10. Kazakstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttiginin Ulttyk statistika byurosy. Ornalastyru oryndarynda kyzmet korsetilgen kelushilerdin sany: dinamikalyk katar, korsetkish kody 221205, Turkistan oblysy, 2022–2024 zhyldar, kantar–zheltoksan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Number of visitors served by accommodation facilities: time series, indicator code 221205, Turkistan region, 2022–2024, January–December]. – URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/22338/file/kk/>

Ж. АРТЫҚБАЕВ

Тарих ғылымдарының докторы,
Профессор, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана)
e-mail: socantropology@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3621-4820>

Л. ДИНАШЕВА

Тарих ғылымдарының кандидаты,
Профессор, Халықаралық туризм және
меймандостық университеті
(Қазақстан, Түркістан)
e-mail: Lazat.Dinasheva@iuth.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>

Г. ОРЫНБАСАРОВА

Тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік
Қазақстан педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент)
e-mail: orynbasarova.74@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>

16.02.2026 ж. баспаға түсті
17.09.2026ж. түзетулермен келді
30.09.2026ж. басып шығаруға қабылданды

ZH. ARTYKBAEV¹, L. DINASHEVA², G. ORYNBASAROVA³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, (Kazakhstan, Astana)

²International University of Tourism and Hospitality

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Lazat.Dinasheva@iuth.edu.kz

³Uzbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, (Kazakhstan, Shymkent)

**INTEGRATING THE HISTORICAL HERITAGE OF THE KAREZ SETTLEMENT INTO
A TOURISM ROUTE**

Abstract. This article examines the conditions for integrating the engineering and cultural heritage of Karez settlement near Turkestan into a tourism route. The aim is to develop evidence-based interpretive content, assess tourism readiness and propose a pilot route and evaluation framework. The study combines critical comparison of historical materials, descriptive analysis of

official statistics and qualitative readiness assessment. The irrigation system, accounts of Bakzhahan Garden and settlement history are organised into three interpretive units. Official statistics show that visitors served by accommodation facilities in Turkestan region increased from 253,454 in 2022 to 302,807 in 2024; these figures do not measure demand for Karez. The analysis distinguishes interpretive potential from operational readiness. Outputs include a proposed 60–90-minute on-site module, conditions for integration into a city tour, and indicators covering demand, local services and heritage conservation. No pilot tour was conducted, and visitor numbers or economic impacts are not presented as empirical findings. The contribution is a site-specific framework connecting historical resources with visitor interpretation, operational decisions and measurable outcomes.

Keywords: Karez settlement, Turkestan, engineering heritage, Bakzhahan Garden, cultural landscape, tourism route, heritage interpretation, local community.

Ж. АРТЫКБАЕВ¹, Л. ДИНАШЕВА², Г. ОРЫНБАСАРОВА³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, (Казахстан, Астана)

²Международный университет туризма и гостеприимства
(Казахстан, Туркестан), e-mail: Lazat.Dinasheva@iuth.edu.kz

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова,
(Казахстан, Шымкент)

ВКЛЮЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ПОСЕЛЕНИЯ КЯРИЗ В ТУРИСТСКИЙ МАРШРУТ

Аннотация. В статье рассматриваются условия включения инженерного и культурного наследия поселения Кяриз в окрестностях Туркестана в туристский маршрут. Цель исследования – разработать экскурсионное содержание на основе исторических источников, оценить готовность объекта к туристскому использованию и предложить модель пилотного маршрута и оценки его результатов. Применены критическое сопоставление исторических материалов, описательный анализ официальной статистики и качественная оценка туристской готовности. Сведения о кяризной системе, саде Бакжахан и истории заселения объединены в три тематических блока. По данным Бюро национальной статистики, число посетителей, обслуженных местами размещения Туркестанской области, увеличилось с 253 454 в 2022 году до 302 807 в 2024 году; этот показатель не измеряет спрос на посещение Кяриза. Анализ позволил разграничить содержательный потенциал наследия и готовность объекта к приёму посетителей. Предложены экскурсионный модуль продолжительностью 60–90 минут на объекте, условия его включения в городскую экскурсию и показатели спроса, участия местных поставщиков услуг и сохранности наследия. Пилотная экскурсия не проводилась, поэтому посещаемость и экономическое воздействие не представлены как эмпирические результаты. Прикладной вклад исследования заключается в связи исторического ресурса с экскурсионным содержанием, организационными решениями и измеримыми результатами.

Ключевые слова: поселение Кяриз, Туркестан, инженерное наследие, сад Бакжахан, культурный ландшафт, туристский маршрут, интерпретация наследия, местное сообщество.